

NEKE IZMENE U POJMOVNOM APARATU ZA PRIKAZ SISTEMA NEMAČKOG JEZIKA U FONOLOŠKOJ I MORFOLOŠKOJ RAVNI

UDK 803.0-4/5:371.671.1:372.8

Prethodno priopćenje. Primljeno 20. 9. 1984.

Kao koautoru »Gramatike nemačkog jezika«¹ palo mi je u deo da — među ostalim — opišem tvorbu glasova i reči. »Gramatika...« je inače zamišljena kao priručnik u srednjem usmerenom obrazovanju, pa je otuda nužno orijentisana prema nastavnom programu, ali ga se, sa druge strane, nije morala doslovno držati. Zahvaljujući toj okolnosti, kao i okolnosti da priručnik, po definiciji, treba da pruži zaokružen uvid u područje za koje se piše, pružila se zgodna prilika za sistemski prikaz ustrojstva nemačkih glasova i tvorenih nemačkih reči.

Odmah se, međutim, pojavila dilema o tome kako prikazati glasove i elemente od kojih se sastoje tvorenice. Da li ih definisati tradicionalno, tj. glasove kao apsolutne a delove reči kao istorijske veličine, dakle izvan sistema, ili ih definisati kao elemente datih podsistema.

Odlučio sam se, razume se, za ovo drugo. Ali to je značilo bar delimičan raskid ne samo sa dosadašnjim pojmovnim inventarom u nastavi nemačkog jezika već i u nastavi maternjeg jezika. I jedna i druga nastava, naime, najvećim svojim delom počivaju na prestrukturalističkim, pre svega mladogramatičarskim tradicijama kada se govori o glasovima i o delovima reči u poglavlju o građenju reči.

Tako se u gramatikama srpskohrvatskog jezika govori o glasovima s obzirom na mesto i način izgovora, ali bez osvrta na njihovu međusobnu suprotstavljenost — ponajmanje na njihovu međusobnu suprotstavljenost kada je ona »uposlena«² (funkcionalizovana). U poglavlju zasad jedine naučne gramatike srpskohrvatskog jezika Mihaila Stevanovića³ (na kojoj su se obrazovale čitave generacije nastavnika ne samo maternjeg jezika već i stranih — i još uvek se obrazuju) posvećenom glasovima, ša samo dvema uvodnim rečenicama veli da su funkcije glasova diferencijalnog karaktera i da od sastava glasova reči zavise razlike među rečima. Trećom i preposlednjom rečenicom posvećenom glasovima s obzirom na njihovu funkciju kaže se samo još toliko da se »glasovima kao nosiocima ovog ili onog značenja reči bavi posebna grana nauke o jeziku — fonologija«⁴. Pojam minimalnih parova ne postoji, iako je gramatika inače izuzetno obimna.

U gramatici srpskohrvatskog jezika, kako se ona praktikuje, isto se tako govori pre svega o »postanku i sastavu reči«, dakle prevashodno o dijahronoj

¹ Jovan Đukanović i Zoran Žiletić, *Gramatika nemačkog jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.

² Up.: Simić, Brigitte i Radoje Simić, »Sistem afrikata u srpskohrvatskom književnom jeziku«, u: *Književni jezik*, 9/2, 1980, str. 7—21, odakle sam preuzeo termin »uposlen«.

³ Stevanović, M(ihailo), *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*, knj. 1, Uvod, Fonetika, Morfologija, Beograd, Naučna knjiga, 1975.

⁴ Up.: stav 45; u cit. delu.

dimenziji reči⁵. Otuda se o leksičkom morfemu govori kao o »korenu« ili »opštem delu« (što istovremeno upućuje i na postojanje porodica reči — a to su također dijahrone kategorije!) dok se o derivacionom morfemu govori naizmenično kao o nastavku ili sufiksu koji treba razlikovati od »završetka« kao nastavka za oblike fleksije⁶. Građenju reči pristupa se prevashodno sa tzv. *leksikološkog* stanovišta za koje je presudno kako su se tvorene reči formirale, a ne kako se semantički i sintaksički strukturiraju danas. Tvorba reči kako se ona praktikuje do danas u gramatikama srpskohrvatskog jezika jest, dakle, rezultativna a nije procesualna kakva bi sa našeg stanovišta morala biti. Za nju je centralno pitanje tzv. (prvobitna) motivisanost. To znači da se u delu gramatike posvećenom tvorbi reči naginje utvrđivanju tzv. »istinskog« (»prvobitnog i stvarnog«) značenja reči, odnosno delova reči⁷. Tako se npr. u derivacionom morfemu —uh konstatuje pejorativnost kao »prvobitno« značenje, pa se reči kao *lopuh*, *kožuh*, *očuh* i *trbuh* objašnjavaju kao izvedenice sa opštim značenjem nečeg velikog i grubog⁸. Za prosečnog govornika srpskohrvatskog jezika kao maternjeg *trbuh* ne mora biti ni grub ni velik niti je *lopuh* velik i grub list nego naziv za razne korovne zeljaste biljke obično krupnih maljavih listova⁹. Još veću pometnju izaziva pri tome okolnost da se za današnjeg prosečnog (naivnog) govornika srpskohrvatskog jezika ovde uopšte ne radi o izvedenicima, tj. da — ako su uopšte i prepoznatljivi leksički morfemi *otac*— i *koža*, odnosno alomorfi *oč*— i *kož*—, elementi *trb*— i *lop*— to sigurno nisu. Ni jedan ni drugi element nisu, naime, nosioci nikakva značenja, pa ni jedinice sa područja tvorbe reči, budući da se u građenju reči polazi isključivo od jedinica sa značenjem, tj. od morfema.

O složenicama se isto tako govori sa stanovišta njihove geneze i motivisanosti, mada ne isključivo. Konstatuje se, naime, da je npr. reč »crnoput« od »crna put« što je inače sasvim irelevantno za semantičko-sintaktičko funkcionisanje reči. Istovremeno se, istina, konstatuje da između delova ovakvih složenica vlada odnos semantičke determinacije drugog dela prvim i da spadaju u tzv. egzocentrične složenice — dakle razmatra se semantička funkcija njihovih delova i njih kao celine.¹⁰ Ali pri tome se uopšte ne pominje okolnost da funkcionišu kao pridevi zahvaljujući konverziji, tj. ne ulazi se u okolnost da se imenice premeštanjem s jedne funkcije na drugu mogu u svako doba preobraćati u prideve (*crnoput dečak* ← *dečak ima crnu put*). Ta nepotpunost je isto tako posledica mladogramatičarskog manira, tj. prikazivanja tvorenih reči sa leksikološkog stanovišta, a to znači izvan konteksta!

U »Priručnoj gramatici hrvatskog književnog jezika«¹¹ govori se, istina, o tvorbi reči sa morfološkog stanovišta, tj. utvrđuje se klasna pripadnost morfema, ali ne i njihov status niti njihova distribucija. Otuda se i sa pozadine ovakve gramatike srpskohrvatskog jezika ne može govoriti o pseudomorfemima kao *manjast* u *crnomanjast*, odnosno kao što je *gess* u *ver+gessen* ili *ginn* u *Be+ginn*, niti je moguće govoriti u unikalnim morfemima kao što je *tenane* u *natenane*, odnosno *him* u *Him+beerre* ili *brom* u *Brom+beere* u odnosu prema

⁵ Up.: stav 448. u cit. delu.

⁶ Up.: stav 451. u cit. delu.

⁷ Up.: Polenz, Peter von, Wortbildung, u: *Lexikon der Germanistischen Linguistik*, hrg. von H. P. Althaus (H. Henne) H. E. Wiegand. 2., vollständigeu bearbeitete u. erweiterte Auflage, Tübingen, Niemeyer, S. 172a, 1980.

⁸ Up.: stav 461. u Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik 1*.

⁹ Up.: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, knj. 3, K—O (kosjerić-ogranuti), Novi Sad i Zagreb, Matica srpska i Matica hrvatska, str. 237, s. v. *lopuh*, 1969.

¹⁰ Up.: stav 474. u Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik 1*.

¹¹ Eugenija Barić (et al.), *Priručna gramatika hrvatskog književnog jezika*, Zagreb, Školska knjiga, 1979.

pamet u *napamet*, odnosno *erd* u *Erd+beere*, a još manje je moguće govoriti o portmanteau morfemima. Može se govoriti samo o nultom morfemu i o derivacionom morfemu dok se već leksički morfem naziva, na žalost, »korijenskim«¹².

Zbog svega ovoga sam se — zajedno sa koautorom — našao u situaciji da u Uvodnom delu upozorim na to da je jezik sistem i da posebno istaknem osnovnu njegovu funkciju — prenos poruka ukazivanjem na kolektivne predstave. Samo na pozadini viđenja jezika kao sistema moguće je, naime, govoriti o glasovima ne samo s obzirom na njihovu artikulaciju već i na njihovu međusobnu suprotstavljenost kao princip njihova okupljanja u sistem i, u vezi s tim, na njihovu razlikovnu funkciju, odnosno samo tako se može govoriti o fonemima.

Isto tako se samo na pozadini jezika kao (prirodnog) sistema može govoriti o morfemima kao o najmanjim jedinicama koje — u skladu sa zahtevima poruke — služe kao upućivači na zajedničke (kolektivne) predstave date jezičke zajednice o svetu oko nas i u nama. U tvorbi reči, ako je ona procesualna (a samo takva je od koristi u nastavi jednog jezika kao stranog), može se, naime, operisati jedino sa jedinicama koje nešto znače, tj. koje ukazuju na nešto iz kolektivne slike sveta date jezičke zajednice.

Ovakva situacija autora školskog priručnika izuzetno je nepoželjna. Autori se, naime, nalaze u položaju da prezentiraju znanje iz dve različite oblasti — iz poznavanja funkcionisanja jezika uopšte i posebno, kao u ovom slučaju, iz poznavanja funkcionisanja nemačkog jezika. Oni se time ogrešuju o načelo didaktike da ne treba podučavati više od jedne stvari istovremeno. Ali ovakva je situacija, s druge strane, neizbežna ukoliko se nešto preduzme da se prevaziđu uvidi u (strani) jezik sa stanovišta nauke o jeziku sa kraja 19. veka.

Pri svemu tome je situacija utoliko složenija što se radi ne o pukom prelasku na novu terminologiju već o nečem kompleksnijem — o prelasku na jedno drugačije viđenje jezika od onoga dobijenog u nastavi srpskohrvatskog kao maternjeg. Izmene u terminologiji samo su površinski odraz izmjene slike sveta — u ovom slučaju »izmenjene slike o jeziku«.

To u našem slučaju znači da nam samo gledanje na glasove kao elemente jednog zatvorenog sistema, koji su unutar njega okupljeni zahvaljujući međusobnoj suprotstavljenosti, omogućava da govorimo o fonemima. S druge strane, mi moramo početi govoriti već polaznicima srednjeg usmerenog obrazovanja o fonemima da bismo im olakšali komuniciranje. Jer ako im se predoči razlikovna funkcija fonema i njihova međusobna veća ili manja artikulaciona suprotstavljenost (kojoj takvu funkciju upravo i zahvaljuju), korisnici naših nastavnih materijala lakše će se usredsrediti na prepoznavanje reči (delova reči) stranog jezika. A razlike će utoliko pre razabrati, odnosno naučiti artikulirati ako im se ukaže na tzv. minimalne parove tipa *spavačica* ≠ *spavačica*, odnosno *Gartenhaus* ≠ *Kartenhaus* ili *spülen* ≠ *spielen* itd. Na minimalne parove, međutim, nije moguće sistematski se i organizovano pozivati ukoliko polaznici ne poznaju princip njihovog okupljanja.

Uz to je, čini mi se, od krupnog značaja okolnost da se uspoređivanjem na razlikovna obeležja glasova nemačkog jezika razrešavamo prećutne obaveze da sebe i svoje polaznike — sa manje ili više uspeha — nagonimo na totalnu imitaciju nemačkih izvornih govornika na planu artikulacije glasova — umesto na parcijalnu najnužniju imitaciju (imitaciju samo opreka!) u ime uštede u vremenu i energiji za važnije poduhvate, budući da ne spremamo potencijalne spikere nemačkih televizijskih i radio stanica.

¹² Up.: stav 673. u cit. delu.

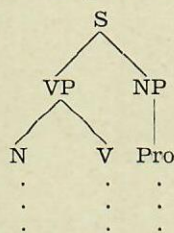
Otpada, naime, obaveza pravljenja razlika između velarnog i palatalnog glasa *h* (npr. u *Nacht* i *nicht*), između uvularnog *R* i apikalnog *r* ili između srednjeg prednjeg nezaokruženog *e*: i donjeg prednjeg nezaokruženog *ɛ*.: Suprotstavljenost ovih glasova nije, naime, u prva dva slučaja uopšte funkcionalizovana u razlikovanju značenja, dok u trećem velik napor uveštavanja razlike ne bi bio u prihvatljivom odnosu prema koristi budući da su razlike između *Ehre* ≠ *Ähre* ili *stehlen* u *Birnen stehlen* i *stählen* u *seinen Körper stählen* usamljene.

Istovremeno smo koautor i ja — zahvaljujući uvođenju pojma morfem — ne samo uklonili zabludu o boljem sagledavanju značenja ako se okrenemo korenima reči nego i pojednostavili / unificirali rasčlanjivanje reči na delove utoliko što smo premostili terminološku razliku između samih afiksa. Tu razliku pri tom nismo nipošto prećutali nazvavši ih sve derivacionim morfemima, budući da smo istovremeno naglasili da neki od njih stoje desno a neki levo od leksičkih ili pak unutar leksičkih. Time smo razliku između leksičkih i derivacionih morfema sveli na okolnost da su ovi drugi nesamostalni. S druge strane bolje smo istakli okolnost da i afiksi imaju značenje budući da svi morfemi, pa i derivacioni, imaju značenje. Tako je terminološki (na planu metajezika) otvoren put za sinhronu analizu tvorenih reči — dakle za analizu bez pozivanja na prvobitna značenja i na motivaciju.

Za takvu je analizu, naime, potpuno svejedno što je *Urlaub* u reči *Urlauberin* izvedeno od *erlauben*. Pogotovu je irelevantno to da je derivacioni morfem *-er* od latinskog *-arius* za izvođenje nomina *agentes* ili što je *-in* konglutinat od formata konsonantskih osnova *-n-* sa vokalom naglašenog stupnja i od formata za moviranje feminina *-i/-jô*. Jer *urlaub* u izvedenici *Urlauberin* jeste leksički morfem u funkciji objekta glagola *machen* koji, sa svoje strane, može imati za subjekt i reč ženskog roda, odnosno zamenicu za takvu reč, npr. *sie* u drugačijem kontekstu kao što je kontekst *sie macht Urlaub*. Ako se sada neki leksički morfemi iz konteksta *sie macht Urlaub* dovedu u paradigmatički odnos sa odgovarajućim derivacionim morfemima, bez nesporazuma se znacima iz jedne druge klase ukazuje na istu predstavu u kolektivnoj svesti nemačkog govornog područja:

Urlaub + mach/t + sie
 Urlaub + er + in

Tako gledano reč *Urlaub+er+in* samo je rezultat punjenja tzv. terminalnih kategorija materijalom iz istog jezika koji odstupa od leksičkih unesaka koje na tome mestu predviđa gramatika:¹³

Urlaub macht sie ← unesci koje predviđa gramatika
 -er -in ← unesci koje predviđa tvorba riječi

Striktno ograničavanje tvorbe riječi na sinhroniju pri tome ne samo da usmerava pažnju na današnja značenja leksičkih i derivacionih morfema već otvara i

¹³ Up.: Polenz, Wortbildung, str. 170.

oči za međusobnu zamenljivost (za paradigmatski odnos u semantičkom smislu) leksičkih, derivacionih i gramatičkih morfema.

S druge strane integracija tvorbe riječi u neku vrstu subsintakse značila bi probuditi kod korisnika nastavnog materijala iluziju o tome da će ubuduće biti u stanju da automatski proizvodi i razume sve tvorene reči kao što ovladavanjem sintaksom otvara sebi mogućnost da automatski proizvede i razume sve rečenice.

Akceptabilnost tvorbi ne može se, naime, odrediti gramatičkim kriterijumima već kriterijumima izgleda iz domena lingvopragmatike i sociolingvistike koji još nisu precizno definisani. Gramatika nije u mogućnosti da utvrdi koja je interpretacija akceptabilna, tj. zašto nemačka reč *Geiger* ne označava nekog ko pravi violine a *Töpfer* nekog ko svira na loncima.¹⁴

Otuda tumačenja principa tvorbi u poglavlju o građenju reči u »Gramatika...« ima samo orijentacioni karakter.

---

¹⁴ Isti, str. 175.